

İRTİCÂL VE MECÂZ YÖNTEMLERİYLE ARAPÇADA KAVRAM OLUŞTURMA

Rıfat AKBAŞ^(*)

Öz

Dilin ne denli önemli olduğunu filoloji alanında ortaya konan araştırmalardan çıkarabiliriz. Çünkü dil her zaman ve her yerde kültürün ayrılmaz bir parçası ve en önemli ögesi olarak kendi değerini korumuştur. Dilin içine giren yeni kavramların ve yabancı kelimelerin yerli karşılıklarının bulunması konusunda ise çeşitli yollara başvurulmuştur. Çünkü kavramlar toplumların yaşayış tarzlarına, kültürlerine, beşeri tecrübelerine ve beklentilerine göre zaman içinde çeşitlenmekte ve buna bağlı olarak da dilin kavram boyutu genişlemektedir. Arapçanın da bu alanda zengin bir işleve sahip olduğu görülmektedir. Zira ıstikâk, ta'rîb, naht, irticâl ve mecâz gibi birçok kavram oluşturma yöntemlerinin var olduğu gerek klasik gerekse çağdaş dilbilimciler tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Biz de bu makalede söz konusu yöntemler arasında önemli gördüğümüz İrticâl ve Mecâz yöntemleri üzerinde durmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Kavram Oluşturma, Terim Türetme, İrticâl, Mecâz.

Concept Formation in Arabic Language with Improvisation (Irtical) and Methaphor (Mecaz) Methods

Abstract

We can infer from studies in philology how the language very important is. Because the language has preserved its own value thanks to being an important item and inseparable part of the culture every time and everywhere. It has been referred various ways with respect to finding native equivalent of new terms or foreign words entering to language. Because, terms or concepts get vary according to life style, culture, expectation of the society in time, and that's why the term aspect of language gets enlarge. It is seen that Arabic language has a rich function in this area. Therefore, both classical and modern philologists often utter that many concept formation methods like ıstikâk, ta'rîb, naht, irticâl and mecâz have been used. We tried to emphasize the importance of İrticâl and mecâz methods between relevant methods in this article.

Keywords: Arabian Language, Concept Formation, Term Derivation, (İrticâl) Improvisation, (Mecâz) Metaphor.

*) Öğr. Gör., YYÜ İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalı
(e-posta: akbasakbasa.1988@hotmail.com), ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8533-3335>

Giriş

İlkelliği ve çağdaşlığına bakılmaksızın tüm insanların ya doğrudan söze ya da anlamlı göstergelere ihtiyaç duyduğu bir gerçektir. Bundan dolayı (dilin tevkîfi¹ olduğunu söyleyenlerin² görüşü bir tarafa bırakılırsa) bir arada yaşamaya başlayan her toplum kendi dilini ilk önce derlemesi ve daha sonrada bunu ileri bir seviyeye taşıması, ilk çağlardan beri devam eden bir durum olmuştur.

Müslümanların geçmişine bakıldığında hem Arap kökenli hem de Arap olmayıp ama İslâm'ı benimsemiş dilbilimcilerin adeta bu dine özgü bir dil üzerinde çalışma yürüttükleri görülecektir. Şüphesiz ki dilin kavram boyutu yönündeki ihtiyaçları giderme adına da Arapların geliştirdikleri yöntem ve metotlar hâlâ güncelliğini korumakta ve dilin araştırma hedeflerinin farklılığına rağmen³ eskilerin bu tür girişimlerinin bir mütemmimi olabilecek yeni çalışmalar da devam etmektedir.

Klasik kaynaklar temel alındığında bu yöndeki çalışmaların irticâl iştikâk,⁴ ta'rib,⁵ meccâz ve naht⁶ yöntemleri gibi birçok yöntem etrafında sürdürüldüğü görülmektedir.

- 1) Dili köken olarak yüce Allah'ın bir lütfu ve ondan gelen bir armağan olarak kabul edilenlerin görüşüne denir. Dolayısıyla bu teoriye göre dil vahiy ve ilhama dayanır. Bu görüşü ilk defa dillendiren ise Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö: 324/935-36) olmuştur. Bkz: Demir, Ramazan, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 55.
- 2) Çıkar, Mehmet Şirin, *Nahivciler İle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İsam Yayınları, İstanbul, 2009, s. 30.
- 3) Çıkar, *Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmî Kaynağı*, Ahenk Yayınları, 1. Baskı Van, 2007, s. 1, 2.
- 4) Sözlük anlamı *bir bütünüün yarısını aldı, bir kelimeyi diğer bir kelimeden esinlenerek kullandı* şeklindedir. Bkz: el-Büstânî, Butris, *Muhîtu'l-Muhît*, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1987, s. 475. Terim anlamı ise *اقتطاعُ فرع من أصلٍ يدورُ في تصارُفه حروفٌ ذلك الأصلُ "Tasrifinde/çekiminde asıl kabul edilen kelimenin harfleriyle birliktelik eden fer'in (kök kabul edilmeyen sözcüğün) asıl'dan (kök ve gövde kabul edilen sözcükten) koparılması"*; *أخذُ كلمةً من أخرى بتغييرٍ ما مع التَّناسُبِ في المعنى*; "Anlam uygunluğu ile beraber bir kelimenin başka bir kelimeden alınması" tarzında ifade edilmiştir. Bkz: el-Cürçânî, eş-Şerîf, *Kitâbu'l-Ta'rifât*, 1. Baskı, Mektebetu Lübnan, 1985, s. 27-28; Kılıç, Hulûsi, DÎA, "İştikâk" maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, C. XXIII, s. 439.
- 5) Terim olarak Arap dili dışındaki dillerden Arapçaya kazandırılmaya çalışılan kavramların elde edilişi anlamında kullanılan ta'rib, sözlükte *"Araplaştırmak Arapçalaştırmak, Arap mızrağı edinmek"* anlamında kullanılır. Bkz: el-Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 8. Baskı, Thk. Mektebetu Tahkîki't-Turâs fî Müessesetu'r-Risâle, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1426/2005, s. 1066; el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh: Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, Thk. Muhammed Tâmer, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1430/2009, s. 749. Ayrıca ta'rib "Arapçaya giren yabancı kelimelerin bu dilin fonetik kurallarına ve kalıplarına uydurulması, aslen Arap olmayan bir kimse veya toplumun Araplaştırılması, modern dönemde ortaya çıkan bilim ve teknoloji terimlerine Arapça karşılıklar bulunması" gibi anlamları da ifade eder. Bkz: Muhammed Bâsil, *el-Mu'arreb ve'd-Dehil fi'l-Lugati'l-Ârabiyye*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, International Islamic University, Islamabad, Pakistan, 2002, s. 16-17; M. Hasan, Abdulazîz, *et-Ta'ribfi'l-Kadîme'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1411/1990, s. 47.

Ayrıca bükümlü⁷ diller arasında yer alan Arap dili için söz konusu bu yöntemlerin bazılarının uygulanabilirliğine yönelik bir takım olumsuz eleştirilerin⁸ o kadar sağlam bir temele dayandığı da söylenemez. Örneğin *irticâl* yönteminin gereksizliğini dile getirenler ya da dildeki tüm sözcüklerin *mecâz*'ın zıddı olan hakikati temsil ettiğini ifade edenler⁹ bu tür çıkışlarını tutarlı bir şekilde izah edememişlerdir.¹⁰ Zira böyle bir kanı, gelecek zaman diliminde ortaya çıkan icat ve buluşlar sonrasında isimlendirmeye yönelik *irticâ*-len bir girişimin olamayacağı anlamına geldiği gibi *mecâzî* anlamda kullanılan *ağzından bal damlıyor* şeklindeki cümlelerin de içeriğini boşaltabilir. Dolayısıyla hızlıca gelişen bir dünyada dil ile ilgili üretici mekanizmaların bir takım nedenlerden ötürü kısmen ya da tamamen terk edilmesi sağlıklı bir tutum olmasa gerek. Bu konuda Corcî Zeydân şöyle der: "*Kalemlerimizi bedevilik haphishanelerinden çıkartıp câhilîye bağlarından kurtarmalıyız. Aksi durumda yeni ortamlarda benliğimizi sürdüremeyiz. Bu açıdan yeni kavramlar üretmek eskilerini diriltip kullanmaktan daha önceliklidir.*"¹¹

1. Arapçada Kavram Oluşturma Yöntemleri

1.1. İrticâl (الارتجال)

Sözlük veya belirli bir alandaki kavramları inceleyen eserlere bakıldığında *irticâl*, *ارتجال الكلام أي تكلم به من غير أن يهيئه* "*belirli bir çalışma olmaksızın kelam/sözü söyleme*" anlamında kullanılan bir terimdir. Bazılarınca bu kavram *الاختراع* (Invention/İbtikâr) şeklinde de ele alınmıştır.¹² Bununla birlikte edebî eserlerde *bedâhet*, *iktidâb*, *bedîheve* kadîb kelimelerinin *irticâl* ile aynı anlamda kullanıldığına da rastlanılmaktadır.¹³

- 6) Bir terim olarak iki kelimedenden bazı harflerin atılıp diğer bir kısmının alınması suretiyle yeni bir kelime oluşturulması işlemine denmektedir. Bkz: el-Büstânî, *Muhîtu'l-Muhît*, s. 882, 883.
- 7) Büküm, yapım ve çekim sırasında kelime köklerinin farklı biçimlere girmesine denir. Bu nitelik, Arapça, Almanca, İngilizce ve Rusça gibi Sâmi, Germen ve İslav dillerine özgüdür. Bkz: Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 50.
- 8) Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335/1917, C. I, s. 137; Gündüzöz, Soner, *Arapçanın Söz Varlığı*, Grafiker Yayınları, 1. baskı, Ankara, 2015, s. 21.
- 9) Yahya b. Ali, el-'Alevî, *et-Tirâz li Esrâri'l-Belâğa ve Ulâm-i Hakâiki'l-İcâz*, Thk. Abdülhamit Hendâvî, el-Mektebetu'l-Asriyye, 1. baskı, Beyrut, 1423/2002, C. I, s. 27. (*et-Tirâz*); es- Suyûtî, Celâluddîn, *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luga*, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetu Dâri't-Turâs, 3. baskı, Kahire, 2008, C. I, s. 348-350, (*el-Muzhir*); el-Hâşimî, Tevfik, *el-Mecâz fi Esâsi'l-Belâğali'z-Zemahşerî*, Câmi'atu Bağdat, Bağdat, 1426/2005, s. 3-6; el-Alevî, *et-Tirâz*, C. I, s. 27.
- 10) Diyâuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-Sâir fi Edebi'l-Kâtibe's-Şâ'ir*, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1358/1939, C. I, s. 57-59.
- 11) Corcî Zeydân, *el-Lugatu'l-'Arabîyyetu Kâinun Hayyun*, Dâru'l-Cil, 2. baskı Beyrut, 1988, s. 92-93.
- 12) İbn Vehb, Ebu'l-Huseyin İshak b. İbrahim, b. Vehb, *el-Burhân fi Vucâhi'l-Beyân*, Thk. Cefnî Muhammed Şeref, Mektebetu's-Şebâb, Kahire, 1969, s. 126.
- 13) el-Kefevî, Ebu'l-Bekâ, *el-Kulliyât*, Müessesetu'r-Risâle, 2. baskı, Beyrut, 1419/1998, s. 78; el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Thk. Enes Muhammed eş-Şâmî-Zekerîyyâ Cabir Ah-

“Hızlı bir kavim” قومٌ رَجُلِيّون “Hızlı koşan bir adam” رَجُلٌ رَجُلِيٌّ أَي عَدَاءٌ cümlelerinin verdiği mana doğrultusunda irticâl, “önceden bir hazırlığı söz konusu olmadığı halde hızlı bir şekilde bir şey/söz söyledi” şeklinde bir anlama da gelmektedir.¹⁴ “Yaya olarak gitti, ip olmadan kuyuya indi” şeklindeki açıklamalardan hareket edilerek de herhangi bir vasıta kullanmadan yürüyen aynı şekilde herhangi bir araç olmadan kuyuya inen birileri ile herhangi bir ön hazırlık yapmadan konuşma yapan birilerinin mukayese edilmesi ve bu yönde bir irtibatın oluşturulması da uzak değildir.¹⁵

Emevî Dönemi şii şairlerinden olan el-Kümeyt el-Esedî'nin (ö: 126/744) Halife Hişam b. Abdülmelik'in (ö. 125/743) huzurunda okuduğu kaside ve hutbe kendisine sorulduğunda ما أَحْفَظُ مِنْهَا شَيْئاً إِنَّمَا هُوَ كَلَامٌ ارْتَجَلْتُهُ “Ezberlemiyorum, aslında o, irticâlen söylediğim bir sözdür” şeklindeki açıklamasından da bu mana kast edilmiştir.¹⁶

İrticâl kelimesinin bu anlamda ilk defa Câhiliye döneminde yaşamış olan Muhalleme b. Firas'ın, ومن خَطِيبٍ عِدَاةَ الْحَفْلِ مَرْتَجِلٍ ... ثَبَتَ الْمَقَامَ أَرِيْبٍ غَيْرِ مِفْحَامٍ “Etkinlik sabahında irticâlen/hazırlıksız konuşanlardandı. Üslûbu sabit, gayet zeki ve asla susturulamazdı” şeklindeki ağıtında yer aldığı görülmektedir.¹⁷ Bu dönemdeki şairlerin şiirleri, kadınların ninnileri ve deve çobanlarının şarkıları da hep irticâli söylenmekteydi.¹⁸

Arap literatüründe yeni kavramlara kapı aralama hususunda irticâl konusunu gündeme getirenlerin başında özellikle şairlerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Hicri 145 yılında öldüğü bilinen Ru'be ve babası el'Accâc'ın hiç kimsenin o zamana dek

med, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1429/2008, s. 622; İsmail Durmuş, DİA “İrticâl Maddesi”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, C. XXII, s. 460.

14) ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, Thk. Muhammed Bâsıl Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1419/1998. C. I, s. 340.

15) İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1119, C. I, s. 1600; Sabâh Ali Süleyman, “*Eseru'l-İrticâl fi Tenmiyeti'l-Lugati'l-'Arabiyye*”, *Mecelletu Âdâbi'l-Ferâhidî*, 2013, Sayı, 16, s. 209-320.

16) el-İsfehânî, Ebu'l-Ferec, *Kitâbu'l-Eğânî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. baskı, Beyrut, 1994, C. XVII, s. 10; el-Âlûsî, Mudar Nurî, *el-Bedi'het ve'l-İrticâl fi's-Şi'ri'l-Abbâsî Hattâ Nihâyeti'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*, Dâru Ğaydâ, 1. baskı, Ürdün, 2014, s. 23; Musa Şerevâne, “*Mustelehât Nakdiyye: Mustelehu'l-İrticâl*”, *Mecelletu'l-Ulûmi'l-İnsaniyye*, 2004, Sayı, 22, s. 188.

17) el-Câhiz, Ebû Osmân *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Thk. Abdusselâm Muhammed Harûn, Mektebetu'l-Han-cî, 7. baskı, Kahire, 1418/1998, C. II, s. 272.

18) Durmuş, İsmail, DİA “İrticâl Maddesi”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, C. XXII, s. 460.

kullanmadığı bazı kavramları irticâlen oluşturduklarına dair rivayetler mevcuttur.¹⁹ Şiir mısralarının yazılı şeklindeki harekeli ve sâkin harflerin tertibi üzerinde kurulu ve he-nüz hece ve vurgu anlayışının olmadığı bir dönemde Halil b. Ahmed'in (ö: 175/791), الطویل, البسيط, المدید, الوافر ve الكامل gibi kendisine özgü kullandığı şiire özgü buhûrlar²⁰ da bir irticâl girişimi olarak görülmektedir.²¹

Aslında İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde şairler arasında irticâlen şiir söyleme sanatının çok yaygın olmasının sebepleri arasında Arap dilinin mecaz ve kinaye boyutuyla beraber eş ve zıt anlamlı kelimelerin çok fazla oluşu ve şiirsel anlatıma olan elverişliliği zikredilebilir. Ayrıca Arapların çok hassas ve ani tepki veren mizaçlarının yanı sıra ezikliği ve yenilmeyi kabul etmeyen bir fitrata sahip olmaları, dolayısıyla şiiri hazır bir silâh gibi kullanma becerileri de söz konusu sebepler arasında gösterilebilir.²²

İbnReşîk (ö: 456/1064) de meşhur eseri *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih ve Nakdih* adlı eserinde *باب في البديهة والارتجال* "Bedihe ve İrticâl Bölümü" başlığı altında bir takım şairlerin mürtecel bir şekilde şiir söylediklerini belirtmektedir. Nitekim yazar şöyle bir olaydan söz eder: Hârûner-Reşîd'in (ö: 193/809) kapısının önünde toplanan bir grup şairin içeriye girmelerine izin verildikten sonra halifenin *المُلْكُ لله وحده* "Mülk sadece Allah'ındır" şeklindeki mısranın en güzel bir şekilde tamamlanmasını istediğinde şair el-Cemmâz'ın *عنده إذا ما حبيبُهُ باتَ* "Sonra da Halifenin daha sonra da sevdiği kişi yanında olduğu sürece sevenin" şeklinde söz konusu mısrayı irticâli bir şekilde tamamlamıştır.²³

Aslında İbn Reşîk'in bu bölümde şairlerin yeni kavramlar ürettikleri hususundan ziyade daha önce üzerinde hiç düşünülmemiş olmasına rağmen, her birinin kendisine özgü üslup ve tarzı doğrultusunda şiir söylediklerini anlatmaya çalıştığını söylemek daha isabetli olacaktır.²⁴

19) er-Râfi'î, Mustafa Sadık, *Târîhu Âdâbi'l-Arab*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000, C. I, s. 139.

20) Buhûr kelimesi *الْبَحْرُ* "Bahir" kelimesinin çoğuludur. Bahir, şairin şiirini yazarken *فَعُولُنْ* *مُستَفْعِلُنْ* *فَاعِلُنْ* *مُستَفْعِلُنْ* *فَاعِلُنْ* *مُستَفْعِلُنْ* *فَاعِلُنْ* gibi temel aldığı belli tef'illelerden/kalıplardan oluşan özel bir vezindir. Başka bir ifade ile şiir âhenginin ana makamlarından her birine bahir denilmektedir. Bkz.Tural, Hüseyin, *Arap Edebiyatında Arûz*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2001, s. 55.

21) el-Câhiz, *el-Beyân ve'l-Tebyîn*, C. I, s. 139-140; Ahmed Matlûb, *Buhûsun Mustalahiyye*, s. 12.

22) İsmail Durmuş, DİA "İrticâl Maddesi", 2002, C. XXII, s. 460.

23) İbn Reşîk el-Kayravânî, *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih ve Nakdih*, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamit, Birinci baskı, Dâru'l-Cîl, Dımeşk, 1401/1481: I, 192. (*el-'Umde*).

24) İbn Reşîk, *el-'Umde*, I, 192-196.

Bazı araştırmacılar tarafından da طَرُقُ الْوَضْعِ “vaz’ yöntemleri” başlığı altında ele alınan irticâlin diğer dillere kıyasla Arap dilinde daha fazla görüldüğü söylenebilir.²⁵ Dili doğru ve düzgün konuştuğu müddet çekişinin irticâl yolu ile kavram oluşturabileceği söylenmiştir. Bu, bir takım seslerin adlandırılmasına yönelik doğanın taklit edilerek gerçekleştirilebileceği gibi o ana kadar herhangi bir önceliği ve çağrışımı olmayan şeylerden yola çıkılarak da gerçekleştirilebilir. Nâbiğa ez-Zübyânî’nin (ö: 604 [?]), hiç kazılmamış veya ekilip biçilmemiş toprağın ilk defa deşilmesi anlamında مظلومة kavramını irticâlen kullanması,²⁶ şiir ve ahbârrâvisi el-Asma’î (ö. 216/831) nin de belirttiği üzere مضبّة, مشيخة ve مسيفة gibi مَفْعَلَةٌ veznine uyarlanılarak bazı kavramların üretilmesi bu yöndeki bir oluşumun örneğini teşkil eder.²⁷

Bazı kaynaklarda Kudâme b. Ca’fer’e (ö: 337/948 [?]) ait olduğu söylenen *Nakdu’n-Nesr* adlı eserde yer alan كَلٌّ مِنْ إِسْتِخْرَجَ عِلْمًا أَوْ اسْتَنْبَطَ شَيْئًا وَأَرَادَ أَنْ يَضَعَ لَهُ اسْمًا مِنْ عِنْدِهِ وَيُوطِئُ عَلَيْهِ مَنْ يَخْرُجُ إِلَيْهِ فَلَهُ أَنْ يَفْعَلَ ذَلِكَ *“Yeni bir ilmi (ortaya) çıkartan veya bir şeyi (yeni bir hükümden esinlenerek) öne sürüp ona kendince bir isim koymak isteyen kim varsa ve bu konuda bir uzlaşısı sağlanmışsa bunu yapabilir”* şeklindeki açıklamalardan hareketle irticâlin çemberini biraz daha geniş tutanların olduğu da gözlemlenmektedir.²⁸

İrticâl konusunu daha çok özel isimler başlığı altında ele almaya çalışan Arap gramercileri de bu mekanizmadan sıklıkla söz ederler. Örneğin İbn Cinnî, ذِكْرُ الْأَعْلَامِ *“Herhangi Bir Yerden Nakledilmeden Adlandırmada Murtecel İsimler”* başlığı altında كَلٌّ عِلْمٍ مَعْدُولٍ مَرْتَجَلٌ *“Tüm ma’dül (başka bir isimden elde edilmek suretiyle ilk defa orijinal bir kavram şeklini alan) isimler aynı zamanda murteceldir”* diyerek bunlara عُمَرُ, زُفْرٌ, قُنَمٌ ve نُعْلٌ, isimlerini örnek verir. Zira bu isimler aslında عَامِرٌ, زَافِرٌ, قَاتِمٌ ve نَاعِلٌ sözcüklerinden gelmektedir.²⁹

25) er-Râfi’î, *Târîhu Âdâbi’l-‘Arab*, C. I, s.138.

26) Ahmed Matlûb, *Buhûsun Mustalahiyye*, 1427/2006, s. 11.

27) مضبّة sözcüğü kertenkele anlamına gelen الضَّبَابٌ kelimesinin çoğuludur. مشيخة ve مسيفة sözcükleri ise شيوخ “yaşlılar” ve سيوف “kılıçlar” kelimelerinin çoğuludur. Bkz:İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “Dabbe” Maddesi, s. 2543.

28) İbn Vehb, *el-Burhân fî Vucûhi’l-Beyân*, s. 126.

29) İbn Cinnî, Ebu’l-Feth, *el-Mubhic fî Tefsîri Esmâ-i Şu’arâi’l-Hamâse*, Thk. Hasan Hendâvî, Dâru’l-Menâre, 1. baskı, Beyrut, 1407/1987, s. 17-19, (*el-Mubhic*); İbrahim Enis, *min Esrâri’l-Arabiyye*, Mektebetu’l-Ma’ârif, 6. Baskı, Kahire, 1978, s. 97.

Konuyu الْعَلْمُ الْمُرتَجَلُ “Murtecel İsim” şeklinde ele alan Zemahşeri ise bu tür isimleri شَاءَ قياسي (Arap kelamında onun şekline ve kalıbına benzer başka kavramların olması) ve شَاءَ (Arap kelamında genel kanaate göre kabul görmeyen bir ebatta olması) şeklinde iki kategoride değerlendirir. Birinci kategoriye حمدان عمران, غطفان ve حنتف isimlerini örnek verirken محبوب موهب, موظب, مكوزة ve حيوة isimlerini de diğer kategori için örnek vermektedir.³⁰

İbn Mâlik'in (ö: 672/1274) *Elfiye*'sinde,

وَمِنْهُ مَنْقُولٌ كَفَضْلِ وَأَسْدٍ... وَذُو أَرْتَجَالٍ كَسُعَادَ وَأَدْدٍ

“*Fadl (masdar kalıbından alıntı) ve Esed (İsm-i Âyn olarak değerlendirilen kavramlardan alıntı) gibi bazı isimler menkûl iken, bir kadının ismi olan Su'âde ve bir erkeğin ismi olan Uded gibi bazıları da murteceldir*” şeklinde geçen açıklamada da الْعَلْمُ “özel isim” kısmı altında incelenmiştir.³¹

İrticâl konusunu çeşitli boyutlarıyla ele alıp araştıran İbrahim Enîs de murtecel olarak değerlendirilen birçok kavramın aslında bir yerlerden esinlenerek oluşturulduğu yönündeki görüşü daha makul karşılamaktadır. Nitekim kendisi, İbn Cinnî'nin başka dilden alındığını söylemesine rağmen deve yavrusu anlamına gelen البابوس isminin bu kategoride değerlendirilmesini garip karşılamaktadır.³² Bununla birlikte gerçekten de murtecel kavramların var olduğunu tümüyle inkâr etmemektedir.³³

Aslında zamanın getirilerine göre irticâl mekanizmasının şartları ve işlevi üzerine bir takım eklemeler veya düzeltmelere gidilerek bunun daha kapsayıcı ve tutarlı bir mecraya çekilebilme hususu tartışılabilir. Fakat kimi dilcilerin kabul ettiği gibi ya bu yöntemin tümüyle lağvedilmesi ya da var olan veya oluşturulacak olan tüm kavramların bu yöntem üzerinden okunması³⁴ gibi bir yol takip edilmemelidir.

1.2.Mecâz (المجاز)

Mecâz kelimesinin şekilsel ve anlamsal olarak şöyle bir açıklanması yapılmıştır: Mecâz, جازَ الشَّيْءُ يَجُوزُهُ إِذَا تَعَدَّاهُ “Bir şeyi geçti/geçiyor” cümlesinde geçen جازَ fiilinin

30) İbn Ya'îş, Ebu'l-Beka, *Şerhu'l-Mufasssal*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. baskı, Beyrut, 1422/2001, I, 106-107; Ebû Amrîbnû'l-Hâcib, *el-İdâh fî Şerhi'l-Mufasssal*, Thk. Musa Benây el-Âlîfî, Matba'atu'l-Ânî Bağdat, 1402/1982. C. I, s. 77-78; el-Endelüsî, EbûHayyân, *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab*, Thk. Recep Osman Muhammed, Mektebetu'l-Hâncî Birinci baskı, Kahire, 1418/1998, C. II, s. 311. (*İrtişâfu'd-Darab*).

31) Fatma er-Râcihi, *Şerhu'l-Mekâdî ala Elfiyeti İbn Mâlik*, Câmîatu Kuveyt, 1993, C. I, s. 132-133.

32) İbrahim Enîs, *min Esrâri'l-Arabiyye*, s. 96.

33) İbrahim Enîs, *min Esrâri'l-Arabiyye*, s. 98.

34) Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Darab*, C. II, s. 308.

ismi mekân şekli olan مَجُوز kalıbının değişime uğrayarak مَجَاز halini almış biçimdir. Bununla birlikte مَقَامًا قَمَت ve مَقَالًا قَلت örneklerinde olduğu gibi مَجَازًا جُزت cümlesinden hareket ederek masdar olduğunu söyleyenler de olmuştur.³⁵ Dolayısıyla herhangi bir kelimenin mecâz boyutu kullanıldığı zaman ilk ve asıl olan manasından geçilerek ikinci bir anlamının gözetildiği anlaşılmalıdır.³⁶ Ayrıca aralarındaki bir ilişkiden dolayı bir kelimeyi asıl anlamının dışında bir anlamda kullanmaya mecâz denilmekle birlikte Arap dilinde yer alan tüm teşbih ve temsil örnekleri de mecâz olarak değerlendirilmektedir.³⁷

Hakikatin tanımını yaptıktan sonra bu tanımla kısmen ilintili olarak mecâzın tanımını da veren İbn Cinnî'ye göre dilin ekseriyetini oluşturan mecâzda anlam genişliği (الاتساع), pekiştirme (التوكيد) ve benzetme (التشبيه) mutlaka olmalıdır. Buna, çok hızlı bir şekilde koşan bir atın بحر "deniz" olarak isimlendirilmesini örnek veren İbn Cinnî, birkaç örnek daha zikrederek konuyu biraz daha anlamlandırmaya çalışır.³⁸

Kimilerine göre mânevî iştikâk olarak da isimlendirilen mecâz, bir takım kelimelerin hakiki anlamlarının dışında kinaye ve istiare gibi ikinci bir delâleti de kazanabildiklerini gösteren bir uygulama sitilidir.³⁹ Bununla birlikte zamanla tamamen ilk kullanıldığı anlamdan sıyrılıp bir takım yeni gelişmeler çerçevesinde farklı anlamlar kazanan kelimelere de bu gözle bakılmıştır.

Aslında bu gibi değişimlerin söz konusu olabileceğini belirten çok ünlü isimler de mevcuttur. Örneğin, İbn Fâris bu konuda şöyle der: *Cahiliye döneminde Araplar, dilleri, edebiyatları, hayvan kesimleri ve kurban kesimlerinde kısacası örf ve adetlerinde atalarının izinde idiler. Allah onları İslâm ile şereflendirdiğinde durumları değişti, dinleri düzeldi, bazı şeyler kaldırıldı ve dillerindeki lafızlar bir takım eklemeler, kurallar ve şart-*

35) İbn Reşîk, *el-'Umde*, C.I, 266.

36) el-Cürcânî, Abdulkâhir, *Esrâru'l-Belâğa*, Thk. Mahmud Muhammed Şakir, Dâru'l-Medenî, Cidde, 1409, s. 395, (*Esrâru'l-Belâğa*,); el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail, *es-Sihâh: Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, Thk. Muhammed Tâmer, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1430/2009, s. 211; İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-Sâir*, C. I, s. 57-59; Fevvâl 'Akkâvî, *el-Mu'cemu'l-Mufassal fi Ulûmi'l-Belâğa*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1417/1996, s. 637.

37) Mecdî Vehbe, Kâmil el-Mühendîs, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-'Arabiyyefi'l-Lugave'l-Edeb*, Mektebetü Lübnan, 2. baskı, Beyrut, 1984, s. 333; Bulut, Ali, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 1. baskı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 289; DaşkiranYaşar, *Arapçada Terim ve Terim Türetme Yolları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2010, s. 205.

38) İbn Cinnî, *el-Hasâis*, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Mısır, 1952, C. II, s. 442,443; es-Suyûtî, *el-Müzhir*, C. I, s. 356.

39) Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 193.

larla anlam değişikliğine uğradı. Dolayısıyla son olan anlam ilk olan (anlam)ı ortadan kaldırdı.”⁴⁰

Bu durumu bize çok bariz bir şekilde gösteren Ebû Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ’nın (ö: 209/824 [?]) *Mecâzü’l-Kur’ân* adlı eseridir. Müellif, İslâm fetihleriyle beraber ana dili Arapça olmayan kitlelerin İslâm’ı benimsemesiyle Kur’an’ın mana ve üslûp açısından ortaya çıkan sıkıntılarını çözmek üzere kaleme aldığı bu eserinde mecazı hakikatin karşıtı olmaktan ziyade Arap dilinin kullanım tarzları ve ifade şekilleri, dilsel beyanatlar, tefsir ve te’vil anlamında kullanmıştır.⁴¹ Bu açıdan dönemin şartlarına binâen Müslümanların kutsal kitabında yer alan bir takım kelimelerin gramer ve filolojik tahlillerinin yapılması, İslâm’la beraber yeni anlamlar kazanan bu kelimelerin muhataplarca doğru anlaşılmasını sağlamaya yönelik bir amaç güttüğü de söylenebilir.⁴²

1.2.1. Bir Kelimenin Mecâz Olarak Değerlendirilebilmesi İçin Gerekli Görülen Şartlar ve Bazı Yaklaşımlar

Arapçada bir kelimenin mecâz olduğu ancak bir takım bağlantı ve münasebetlerden sonra kabul edilir. Başka bir ifadeyle mecâz olarak ifade edilen kelime asıl anlamının dışına çıkartıldığı zaman asıl anlamıyla mutlaka bir yönden bir irtibatının bulunma zorunluluğu vardır. Örneğin اليد “el” kelimesinden mecâzî anlamda ister *nimet/iyilik* isterse *güç/kuvvet* kastedilsin her ikisinin de asıl manayla mutlaka bir irtibatının olduğu açıktır. Zira nimet/iyilik elle yapılır, güç ve kuvvet de el ile temsil edilir.⁴³ Arapçada kullanılan سيارة “Araba”, طائرة “Uçak”, دبابة “Tank” ve غواصة “Denizaltı” gibi kavramlar da bu yöntemle türetilmiştir.⁴⁴Bundan dolayı toy kuşu yavrusu anlamında kullanılan النهار (gündüz) ile keklik kuşunun yavrusu anlamında kullanılan اللیل (gece) arasında kabul edilebilir bir ilişki bulunmadığı gerekçesiyle her iki ismin de mecâz anlamda kullanıldıkları söylenemez.⁴⁵

40) İbn Fâris, Ebu’l-Huseyn, *es-Sâhib fî Fıkhî’l-Lugati’l-Arabîyye ve Mesâlihâ ve Süneni’l-Arab fî Kelâmihâ*, Thk. Ömer Faruk et-Tebbâ’, Mektebetu’l-Ma’ârif, Birinci baskı, Beyrut, 1414/1993, s. 77.

41) Yerinde, Adem, DİA, “Mecâzü’l-Kur’ân” maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, C. XXVIII, s. 225,226.

42) Yerinde, “Mecâzü’l-Kur’ân” maddesi, C. XXVIII, s. 225,226. Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Uzun, Tacettin, *Ebû Ubeyde Hayatı Ve Eseri Mecâzü’l-Kur’ân’ın Dil Özellikleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2000.

43) el-Cürcânî, *Esrâru’l-Belâğa*, s. 395.

44) Daşkıran, *Arapça’da Terim ve Terim Türetme Yolları*, s. 205.

45) el-Cürcânî, *Esrâru’l-Belâğa*, s. 395.

Bu tür örnekleri, istiḥād olarak en fazla kullanılan âyet ve şiirlerde de görebiliriz. Örneğin “هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِّنَ السَّمَاءِ رِزْقًا” *Size âyetlerini/ mucizelerini gösteren ve sizin için gökten (buluttan) rızık (yağmur) indiren odur*⁴⁶ meâlindeki âyeti kerimede geçen *gök* ve *rızık* kelimelerinden bulut ve yağmurun kastedildiği aşikârdır. Aynı şekilde, Cerîr İbn ‘Atiyye’nin

إِذَا سَقَطَ السَّمَاءُ بِأَرْضِ قَوْمٍ رَعَيْنَاهُ وَإِنْ كَانُوا غَضَابًا

“Bir kavmin arazisine yağmur düşerse/yağarsa, onlar kızsalar bile (yine de) otlatırız.” şeklindeki şiirinde geçen السماء kelimesi ile yağmur, رَعَيْنَاهُ cümlesinden de yağmurun düşmesinden sonra *yeşeren otlar* kastedilmektedir.⁴⁷ Zira gökyüzü kelimesinden bazen bulut bazen de yağmurun anlaşılması ne kadar doğal ise aynı şekilde yağmur kelimesinden bazen rızık bazen de bitkinin anlaşılması o kadar doğaldır.

Mecâz kavramıyla ilgili Arap dili etrafındaki yaklaşımlar incelendiğinde ise birçok farklı irtibatlardan kaynaklı isimlendirmelerle karşılaşılacaktır.⁴⁸ Örneğin mecâz, iki şey arasındaki bir takım nitelik benzerliğinden hareketle *istiâre* olarak adlandırılmaktadır. Zira *يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ* “Onları karanlıklardan aydınlığa çıkartıyor”⁴⁹ âyetinde geçen الظُّلُمَاتِ “karanlıklar” ile النُّور “aydınlık” sözcüklerinden gerçek anlamlarının kastedilmediği ortadadır. Binaenaleyh söz konusu her iki kelimeye mecâzın istiâre çeşidiyle birer yeni anlam kazandırılmıştır.⁵⁰

İki lafız arasındaki irtibat, nedensellik vs. gibi benzerlik dışında bir şey olduğunda ise mecâz, mecâz-ı mürsel olarak adlandırılır. Örneğin *يَدِ* (el) ile *نِعْمَةٍ* (nimet/hak) sözcükleri arasında nedensellik ilişkisinden ötürü *لَهُ عَلَى يَدِي* “Benim üzerimde eli vardır” cümlesindeki *يَدِ* “el” kelimesinden *نِعْمَةٍ* “nimet/hak” kastedilmektedir.⁵¹

Öte yandan farklı anlamlara da gelen veya gelebilecek bazı kavramların ilk telaffuzları akabinde anlam benzerliği, genişliği, darlığı ve istilâh şeklinden kaynaklı olarak sadece belli bir anlamı zihinlere getirmesi de mecâzın *nakil* boyutu olarak görülmüştür. Örneğin önceleri anlamı sütün temizliği olan *الفصاحة* sözcüğü daha sonraları bu anlamından da esinlenerek bizim bildiğimiz ma‘âni ilmindeki fesahat anlamını almıştır. Her şeyin kötüsü anlamında kullanılan *الرِّث* sözcüğünün daha sonra sadece giyim ve mefruşat alanındaki

46) Mu‘min, 40/13.

47) İbn Reşîk, *el-‘Umde* I, 266; Ahmed Matlûb, *Mu‘cemu’l-Mustalahâti’l-Belâğiyye ve Tetavvuruhâ*, Matbaatu Macme‘i’l-İlmî el-‘Irâki, 1407/1987, C. III, s. 206.

48) Yahya el-‘Alevî, *et-Tirâz li Esrâri’l-Belâğa*, s.39-43.

49) Bakara, 2/257.

50) Abdulvahid Vâfi, *Fıkhü’l-Luga*, Dâru Nahdet-i Mısır, 3. baskı, Kahire, 2004, s.172.

51) Abdulvahid Vâfi, *Fıkhü’l-Luga*, s. 172.

rüküşlüğü ifade etmek için kullanılması ve savaş anlamında kullanılan السَّوَابِغ sөzcüğünün de daha sonra her sıkıntı için dile getirilmesi de anlam daralması ve genişlemesine örnek olarak verilebilir.⁵²

Bir kavramın hadd/tanım süreci ve bu süreç içerisindeki bireysel ve kolektif yaklaşımların doğruluğu göreceli olsa da⁵³ fıkıhçıların kullandığı الصلاة, الصوم, الزكاة, التمييز, الحال, الظرف, المجرور, الجار, المفعول, الفاعل, الحج, sarfçıların kullandığı الإبدال, القلب, الإعلال ve mantıkçıların kullandığı النتيجة, المقدمة, القياس, القضية gibi kavramlardan da sadece istilâhî anlamları anlaşıldığı için bu ve buna benzer isimlendirme girişimleri de mecâz olarak kabul edilmektedir.⁵⁴

Kimilerine göre bu yöntemle ifade edilmek istenen meram çok daha tesirlidir.⁵⁵ Örneğin, özgür iradeleri kapsamında gerçekleştirdiği eylemlere dikkat çekmek ve tedbire atıfta bulunmak adına kullanılan *sevgi eken nefret biçmez* şeklindeki cümlenin tesirinin çok daha yüksek olduğu bir gerçektir ve burada anlamsal bir genişliğe gidilerek dilin kavram halkalarına yenileri eklenmek istenmektedir. Dolayısıyla her ne kadar dilbilimciler, terimlerle ilgili, *bilimsel bir alanda bir kavramın birden çok terimle ifade edilmesi ve bir terimin birden fazla kavramı açıklamaması* ilkesi gereği bazı sıkıntılarla karşılaşılıyor olsalar da⁵⁶ mecâzın daha sonraki zaman dilimlerinde dil içerisinde kendisine önemli bir mevki edineceğini buna binâen alanının da daha fazla genişleyebileceğini söylemek kuvvetle muhtemeldir.

Sonuç

Arapların kültür tarihi incelendiğinde onların dil ile ilgili sarf ettikleri gayret ve çabalarının İslâm dininin de etkisiyle adeta bir zirve yaptığı görülecektir. İlk dönemlerden itibaren Arapçayı konuşanların ortak bir paydada birleşmelerini sağlayacak adımları attıkları gibi sonradan bu kültür ile tanışanların konuşma endişelerini gidermeye yönelik girişimleri de olmuştur. Bununla birlikte dillerini belli bir disiplin dâhilinde geliştirebilme-yi, zamanla bir takım yeni kavramları üretmeyi ve var olan kavramlar üzerinde anlamsal olarak bazı değişikliklere gitmeyi de ihmal etmemişlerdir. Bunun neticesinde ise birçok yöntem ve metodu geliştirebilmeyi başarmışlardır.

Bu metotlardan birisi olan irticâl yöntemini gramercilerle birlikte en fazla şairler kullanmıştır. Zira onlar içinde buldukları toplumun dil yapısını çok iyi bildikleri için söy-

52) Abdulvahid Vâfi, *Fıkhu'l-Luga*, s. 172.

53) Çıkar, "Arap Dilbilimi Çalışmalarında "Hadd/Tanım Terimi" ve er-Rummâni'nin el-Hudûd adlı Eseri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, 2005, Sayı, 2, s. 54,55.

54) Abdulvahid Vâfi, *Fıkhu'l-Luga*, s. 173.

55) İbn Reşîkel-'Umde, I, 266.

56) Daşkıran, *Arapçada Terim ve Terim Türetme Yolları*, s. 113.

ledikleri şiirlerle bir yandan muğlak kelimeleri çözerken bir yandan da var olan dile yeni sözcükler ekleyerek bu konuda ortaya çıkabilecek kelime sıkıntısının da önüne geçmeye çalışmışlar. Ayrıca şairler ve gramercilerle beraber filoloji alanında yetkin olduğu sürece birilerinin irticâlen bir takım kelimeleri söyleyebileceklerine de sıcak bakılmıştır.

Dilin gelişimindeki en önemli yöntemlerden birisi olan mecâz yöntemi de öteden beri kullanılmagelmiştir. Nitekim *Mecâzü'l-Kur'ân* adlı eser gibi İslâm'ın ilk dönemlerinden beri bu doğrultuda bazı çalışmaların yapıldığı ilgili kaynaklarda yer almaktadır. İfade edildiği zaman muhatabın üzerinde hakikatten daha fazla tesir bırakan mecâz üslubunun öyle ulu orta her kelime ve cümlede uygulanamayacağı aksine hakikat manası ile nakledilecek mana arasında bulunması gereken bir alâkadan sonra gerçekleşebileceği de üzerinde durulan başka bir konu olmuştur.

Kaynakça

- Abdulazîz, M. Hasan, *et-Ta'rib fi'l-Kadîmve'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1411/1990.
- Akkâvî, Fevâl, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fî Ulûmi'l-Belâğa*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1417/1996.
- Alevî, Yahya b. Ali, *et-Tirâz liEsrâri'l-Belâğa ve Ulûmi Hakâiki'l-İ'câz*, Thk. Abdülhamit Hendâvî, el-Mektebetu'l'Asriyye, 1. baskı, Beyrut, C. I-III, 1423/2002.
- Ali Süleyman, Sabâh, “*Eseru'l-İrticâl fî Tenmiyeti'l-Lugati'l-'Arabiyye*”, *Mecellet-u Âdâbi'l-Ferâhîdî*, 2013, S, 16, s. 209-320.
- Âlûsî, Mudar Nurî, *el-Bedîhetu ve'l-İrticâl fi's-Şi'ri'l-Abbâsî Hattâ Nihâyeti'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*, Dâru Ğaydâ, 1. Baskı, Ürdün, 2014.
- Bulut, Ali, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 1. baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Bâsil, Muhammed, *el-Mu'arreb ve'd-Dehîlfi'l-Lugati'l-Ârabiyye*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pakistan, Islamabad, International Islamic University, 2002.
- el-Büstânî, Butris, *Muhîtu'l-Muhît*, 1. Baskı, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1987.
- el-Câhiz, Ebû Osmân, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Thk. Abdusselâm Muhammed Harûn, Mektebetu'l-Hancî, 7. baskı, Kahire, C. I-IV, 1418/1998.
- Cürcânî, Abdulkâhir, *Esrâru'l-Belâğa*, Thk. Mahmud Muhammed Şakir, Dâru'l-Medenî, Cidde, 1409.
- Cevherî, EbûNasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh: Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, Thk. Muhammed Tâmer, Dâru'l-Hadîs, Kahire, C. I-VII, 1430/2009.
- Cürcânî, eş-Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, 1. Baskı, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1985.
- Corcî, Zeydân, *el-Lugatu'l-'Arabiyyetu Kâinun Hayyun*, Dâru'l-Cîl, 2. baskı, Beyrut, 1988.

- Çıkar, Mehmet Şirin, *Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, Ahenk Yayınları, 1. baskı, Van, 2007.
- _____, *Nahivciler İle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, “Arap Dilbilimi Çalışmalarında “Hadd/Tanım Terimi” ve er-Rummânî’nin el-Hudûd adlı Eseri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, 2005, S. 2, s. 53-69.
- Daşkiran, Yaşar, *Arapça’da Terim ve Terim Türetme Yolları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi 2010.
- Durmuş, İsmail, DİA, “İrticâl Maddesi” Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, C. XXII, s. 460.
- Demir, Ramazan, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2008.
- el-Endelüsî, Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-Darab min Lisâni’l-‘Arab*, Thk. Recep Osman Muhammed, Mektebetu’l-Hâncî 1.Baskı, Kahire, 1418/1998.
- Enîs, İbrahim, *min Esrâri’l-Arabiyye*, Mektebetu’l-Ma’ârif, 6.Baskı, Kahire, 1978.
- Fehmî, Mehmed, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335/1917.
- el-Fîrûzâbâdî, Ebu’t-Tâhir Mecduddîn, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 8. Baskı, Thk. Mektebetu Tahkîki’t-Turâs fî Müesseseti’r-Risâle, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut, (Birleştirilmiş tek cilt) 1426/2005.
- Gündüzöz, Soner, *Arapçanın Söz Varlığı*, Grafiker Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2015.
- Hâşimî, Tevfik, *el-Mecâz fî Esâsi’l-Belâğali’z-Zemahşerî*, Câmî’atu Bağdat, Bağdat, 1426/2005.
- el- İsfehânî, Ebu’l-Ferec, *Kitâbu’l-Eğânî*, Dârulhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1. baskı, Beyrut, C. I-XXV, 1994.
- İbnu’l-Hâcib, EbûAmr, *el-İdâh fî Şerhi’l-Mufassal*, Thk. Musa Benây el-Âlîfî, Matbaatu’l-Ânî, Bağdat, 1402/1982.
- İbnFâris, Ebu’l-Huseyn, *es-Sâhibî fî Fıkhi’l-Lugati’l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve Süneni’l-Arab fî Kelâmihâ*, Thk. Ömer Faruk et-Tebbâ’, Mektebetu’l-Ma’ârif, 1. Baskı, Beyrut, 1414/1993.
- İbn Ya’îş, Ebu’l-Bekâ, *Şerhu’l-Mufassal*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1. baskı, Beyrut, C. I-VI, 1422/2001.
- İbnu’l-Esir, Diyâuddîn, *el-Meselu’s-Sâir fî Edebi’l-Kâtib ve’s-Şâ’ir*, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamit, Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, C. I-IV, 1358/1939.
- İbn Cinnî, Ebu’l-Feth, *el-Hasâis*, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetu’l-İlmiyye, Mısır, C. I-III, 1952.

- , *el-Mubhic fî Tefsîri Esmâ Şu‘arâi’l-Hamâse*, Thk. Hasan Hendâvî, Dâru’l-Menâre, 1. Baskı, Beyrut, 1407/1987.
- İbn Vehb, Ebü’l-Hüseyn İshak b. İbrahim, b. Vehb, *el-Burhân fî Vucûhi’l-Beyân*, Thk. Cefnî Muhammed Şeref, Mektebetu’ş-Şebâb, Kahire, 1969.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem, *Lisanu’l-Arab*, Dâru’l-Ma‘ârif, Kahire, I. –XIV, 1119.
- el-Kayravânî, İbn Reşîk, *el-‘Umde fî Mehâsini’ş-Şi‘r ve Âdâbih ve Nakdih*, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamit, 1. baskı, Dâru’l-Cîl, Dîmeşk, C. I-II, 1401/1481.
- Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Kılıç, Hulûsi, DİA, “İştikâk” maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, C. XXIII, s. 439.
- el-Kefevî, Ebu’l-Bekâ, *el-Kulliyât, Müessesetu’r-Risâle*, 2. Baskı, Beyrut, 1419/1998.
- Matlûb, Ahmed, *Buhûsun Mustalahiyye*, Matba‘atu Macma‘i’l-İlmî, Bağdat, 1427/2006.
- , *Mu‘cemu’l-Mustalahâti’l-Belâğiyye ve Tetavvuruhâ*, Matba‘atu Macme‘i’l-İlmî el-‘Irâkî, 1407/1987.
- Râcihî, Fatma, *Şerhu’l-Mekûdî ala Elfiyyeti İbn Mâlik*, Câmi‘atu Kuveyt, 1993.
- Râfi‘î, Mustafa Sadık *Târîhu Âdâbi’l-‘Arab*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, C.I-IV, 1421/2000.
- Tural, Hüseyin, *Arap Edebiyatında Arûz*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2001.
- es-Suyûtî, Celâluddîn, *el-Muzhir fî Ulûmi’l-Luga*, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Mektebetu Dâri’t-Turâs, 3. Baskı, Kahire, C. I-II, 2008.
- Şerevâne, Musa, “*Mustelehât Nakdiyye: Mustelehu’l-İrticâl*”, *Mecelletu’l-Ulumi’l-İnsaniyye*, 2004, S. 22, s. 187-194.
- Uzun, Tacettin, *Ebû Ubeyde Hayatı ve Eseri Mecâzu’l-Kur’ân’ın Dil Özellikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, 2000.
- Vâfi, Abdulvahid, *Fıkhü’l-Luga*, Dâr-u Nahdet-i Mısır, 3. Baskı, Kahire, 2004.
- Vehbe, Mecdî, el-Mühendîs, Kâmil, *Mu‘cemu’l-Mustalahâti’l-‘Arabiyyefi’l-Lugave’l-Edeb*, Mektebetu Lübnan, 2. Baskı, Beyrut, 1984.
- Yerinde, Adem, DİA, “Mecâzü’l-Kur’ân” maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, C. XXVIII, s. 225,226.
- ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kasım, *Esâsu’l-Belâğa*, Thk. Muhammed Bâsıl Uyûnu’s-Sûd, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, C. I-II, 1419/1998.